

گفتگو

۱۵
در تاریخ هنر و معماری ایران زمین
فصلنامه، سال پنجم، شماره ۱ (شماره پیاپی ۱۵)
بهار ۱۳۸۸

t.me/asmaaneh
asmaaneh.com

گولستان

در تاریخ هنر و معماری ایران زمین

فصلنامه، سال پنجم، شماره ۱ (شماره پیاپی ۱۵)، بهار ۱۳۸۸
شاپا: ۳۸۹۰-۱۷۳۵
دارای اعتبار علمی- پژوهشی از نظر فرهنگستان‌های چهارگانه جمهوری اسلامی ایران

صاحب امتیاز: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران
مدیر مسئول: میرحسین موسوی
سردبیر: مهرداد قیومی بیدهندی

اعضای هیئت تحریریه:
یعقوب آژند استاد دانشگاه تهران
زهرآهری استادیار دانشگاه شهید بهشتی
شهرام یازوکی دانشیار مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران
اکبر حاجی‌ابراهیم زرگر استاد دانشگاه شهید بهشتی
سیدمهدی حسینی استاد دانشگاه هنر و عضو پیوسته فرهنگستان هنر
محمدرضا رحیم‌زاده استادیار دانشگاه شهید بهشتی
زهرارهنورد استاد دانشگاه تهران و عضو پیوسته فرهنگستان هنر
مهرداد قیومی بیدهندی استادیار دانشگاه شهید بهشتی و عضو وابسته فرهنگستان هنر
هایده لاله استادیار دانشگاه تهران
هادی ندیمی استاد دانشگاه شهید بهشتی و عضو پیوسته فرهنگستان علوم

ویراستاران: ولی‌الله کاوسی، مهدی گلچین عارفی، مهدی مقیسه
مترجم خلاصه انگلیسی: مریم قیومی
طراح جلد: پارسا بهشتی
امور دفتری: طیبه ایللیات

لیتوگرافی: فرارنگ
چاپ و صحافی: شادرننگ؛ کیلومتر ۱۴ جاده مخصوص کرج،
بعد از چهارراه ایران‌خودرو، خ ۴۹، ک دوم، ش ۸،
تلفن: ۴۴۱۹۴۴۴۲

نشانی دفتر مجله: تهران، خ ولی‌عصر (ع)، جنب پارک ساعی، ش ۱۱۰۵،
کد پستی ۱۵ ۱۱۹ ۱۳ ۵۱۱
تلفن و دورنگار: ۸۸ ۷۲ ۸۱ ۵۲
نشانی شبکه: www.honar.ac.ir/golestanehonar.htm
پست الکترونیک سردبیر: Qayyoomi@eiah.org

مهرداد قیومی بیدهدی ♦ سخنی در منابع مکتوب تاریخ معماری ایران و شیوه جستجو در آنها ♦ ۵

فرهاد نظری ♦ کتاب عکس علی خان والی ♦ ۲۱

عمادالدین شیخ‌الحکمایی، محمودرضا جعفریان ♦ کتابچه برآورد مخارج راه‌سازی مازندران از حسین‌قلی قاجار مهندس ♦ ۳۶

فرهاد تهرانی، شیما بکاء ♦ معرفی و تحلیل نخستین نقشه مسطحه شهر تهران ♦ ۴۵

محمد مهدی عبدالله‌زاده ♦ معمار دوره گذار، نگاهی به خاطرات ممتحن‌الدوله ♦ ۵۳

سیدحسین رضوی برقی ♦ معماری حمام در متون طب کهن و مقدمه رساله دلاکیه ♦ ۶۴

فاطمه گلدار ♦ مقام و مصداق‌های آن در سفرنامه ناصر خسرو ♦ ۷۱

مهدی مکی‌نژاد ♦ کاشی‌کاران گمنام دوره قاجاریه (۲): خاندان خاک‌نگار مقدم ♦ ۸۰

عباس حسینی ♦ بیجه‌خوانی، نخستین کتاب‌های مصور کودک و فرهنگ عامه در ایران ♦ ۸۷

علیرضا اسماعیلی ♦ نور علی برومند، گنجینه موسیقی ایرانی، به روایت اسناد ♦ ۹۷

حسین عصمتی ♦ تأثیر ادبیات حماسی فارسی بر نگارگری ایرانی ♦ ۱۰۷

◆ **گلستان هنر** فصلنامه‌ای است پژوهشی در زمینه تاریخ هنر و مطالعات تاریخی هنر و معماری حوزه تمدنی ایران بزرگ، که در فصل منتشر می‌شود.

◆ **مقالات گلستان هنر** میان آراء صاحبان آنهاست.

◆ هرگونه استفاده از مطالب و تصاویر **گلستان هنر** فقط با ذکر مأخذ بلامانع است.

◆ **گلستان هنر** در این موضوعها مقاله می‌پذیرد:

مبانی نظری تاریخ هنر، روش‌های تاریخ‌نویسی هنر، منابع تاریخ هنر ایران، مطالعات تاریخی موازیت هنری حوزه تمدنی ایران بزرگ (جهان ایرانی)، مطالعات تاریخی هنرهای معاصر ایران، نقد و بررسی کتاب و مقاله در زمینه تاریخ هنر، معرفی کتاب در زمینه تاریخ هنر.

◆ مقاله را به یکی از این نشانی‌ها بفرستید:

۱. Qayyoomi@ciah.org

۲. دورنگار: ۸۸ ۷۲ ۸۱ ۵۲

۳. با پست سفارشی یا پستتاز به نشانی:

تهران، خ. ولی عصر(ع)، جنب پارک ساعی، ش ۱۱۰۵،

کد پستی ۱۵ ۱۱۹ ۱۳ ۵۱۱

◆ پاسخ داوری مقاله حداکثر ۶۰ روز پس از رسیدن به دفتر مجله از طریق پست الکترونیکی یا دورنگار به صاحب مقاله اعلام می‌شود.

◆ لطفاً در تنظیم مقاله به این نکته‌ها توجه کنید:

- مقاله‌تان را حداکثر در ۶۰۰۰ کلمه (در حدود ۲۰ صفحه تایپ‌شده) در قالب Word یا Open Office یا InDesign تهیه کنید.

- هر مقاله باید چکیده داشته باشد؛ حداکثر در ۲۵۰ کلمه.

- مأخذ هر نوع نقل قول، مستقیم یا غیرمستقیم، را به دقت ذکر کنید.

- از ارجاع به روش درون‌متنی (نظام نویسنده- تاریخ) خودداری کنید.

کوتاه‌نوشت‌ها و نشانه‌ها

پ صفحه پشت (در نسخه خطی / عکسی)

ت تصویر؛ شکل؛ نمودار؛ جدول

ج جلد

چ نوبت چاپ

ح در حدود

حک حکومت

ر صفحه رو (در نسخه خطی / عکسی)

ر-پ صفحه رو و پشت (در نسخه خطی / عکسی)

س سطر

سم سانتی‌متر

ش شماره (قبل از عدد)؛ هجری شمسی (بعد از رقم)

ص صفحه؛ صفحات

ف فوت

ق هجری قمری (بعد از رقم)

ق م قبل از میلاد مسیح (بعد از رقم)

گ برگ

م میلادی (بعد از رقم)

م م میلی‌متر

- م مترجم

نک: نگاه کنید به؛ رجوع کنید به

و ولادت

- و. ویراستار

همان همان مؤلف و همان اثر (در بی‌نوشت، در ارجاع مکرر و بلافاصله به اثری)

همان‌جا همان اثر و همان صفحه (در بی‌نوشت، در ارجاع مکرر و بلافاصله به اثری)

/ یا؛ جداکننده دو مصرع از یک بیت

[] مشخص‌کننده افزوده‌های نویسنده یا مترجم یا ویراستار به متن منقول

{ } مشخص‌کننده افزوده‌های نویسنده یا مترجم یا مصحح اول در مطالب نقل در نقل

— تکرار نام مؤلف (در کتابنامه)

- مشخصات مختصر هر منبع (نویسنده، نام کتاب یا مقاله، جلد و صفحه) را در بی‌نوشت و مشخصات کامل آن را در کتاب‌نامه بیاورید.

- از به‌کاربردن حروف غیرفارسی در متن مقاله خودداری و آنها را به پانویشت منتقل کنید؛ مگر در مباحث واژه‌شناسی.

- معادل اصطلاحات غیرفارسی یا اصطلاحات نامأنوس را در پانویشت بیاورید (عنداللزوم همراه با توضیح).

- اعلام غیرفارسی را، به زبان اصلی و از روی منابع معتبر به همراه

تاریخ ولادت و وفات کسان، در پانویشت بیاورید.

- کلمات مهجور را اعراب‌گذاری یا آوانویسی کنید.

- در رسم‌الخط از دستور خط فارسی (مصوب فرهنگستان زبان و ادب فارسی) پیروی کنید.

- در مورد متن ترجمه‌شده، اصل متن را نیز، با ذکر دقیق مأخذ آن، به

ترجمه پیوست کنید.

- در متون ترجمه‌شده، زیرنویس هر نوع تصویر و نمودار و جدول را

ترجمه کنید؛ و در متون تألیفی، برای هر نوع تصویر و نمودار و جدول

شرح بیاورید.

- افزوده‌های نویسنده یا مترجم در عبارات منقول را در میان

کروشه [] بیاورید.

- در مطالب منقول، افزوده‌های مؤلف یا مترجم یا مصحح اول را در

میان آکولاد { } بیاورید.

- مطالب منقول را در میان گیومه روی سطر « » بیاورید.

- مطالب نقل در نقل در میان گیومه بالای سطر ' ' بیاورید.

- در موارد لازم، از راهنمای کوتاه‌نوشت‌ها و نشانه‌های زیر استفاده

کنید.

- تصاویر مقاله را به صورت پرورنده رایانه‌ای همراه مقاله تحویل دهید و

در مقاله، شرح آنها را با ذکر مأخذ تصویر بنویسید.

- تصاویر باید در قالب tiff و دقت دست‌کم ۳۰۰ dpi تهیه شده باشد.

A.D. بعد از میلاد مسیح

B.C. قبل از میلاد مسیح

c. در حدود، در حوالی

ch. فصل

ed. ویراستار؛ مصحح

eds. ویراستاران؛ مصححان

f. و بعد؛ صفحه بعد

ff. و بعد؛ صفحات بعد

fig. تصویر

figs. تصاویر

ibid. همان مؤلف و همان اثر (در بی‌نوشت، در ارجاع مکرر و بلافاصله به اثری)

no. شماره

nos. شماره‌های

p. صفحه

pp. صفحات

pl. لوحه

pIs. لوحه‌ها

r. صفحه رو (در نسخه خطی / عکسی)

trans. ترجمه

v. صفحه پشت (در نسخه خطی / عکسی)

vol. جلد

vols. جلد‌ها

مهدی مکی نژاد^۱

کاشی کاران گم نام دوره قاجاریه (۲) خاندان خاک‌نگار مقدم

کاشی‌کاری در ایران از دیرباز در کارگاه‌ها به صورت گروهی انجام می‌گرفت و اغلب در میان اعضای خانواده‌ها رایج بود و از پدران به پسران یا از استادان به شاگردان منتقل می‌شد. در چنین شیوه آموزشی، ضرورتی برای ثبت دانش حرفه‌ای نمی‌دیدند و استادکاران ترجیح می‌دادند برای حفظ اسرار و انتقال رموز فن، آن را سینه‌به‌سینه و نانوشته به شاگردان بیاموزند. به همین سبب، منابع مکتوب در این حوزه اندک و پژوهش در آن دشوار است.

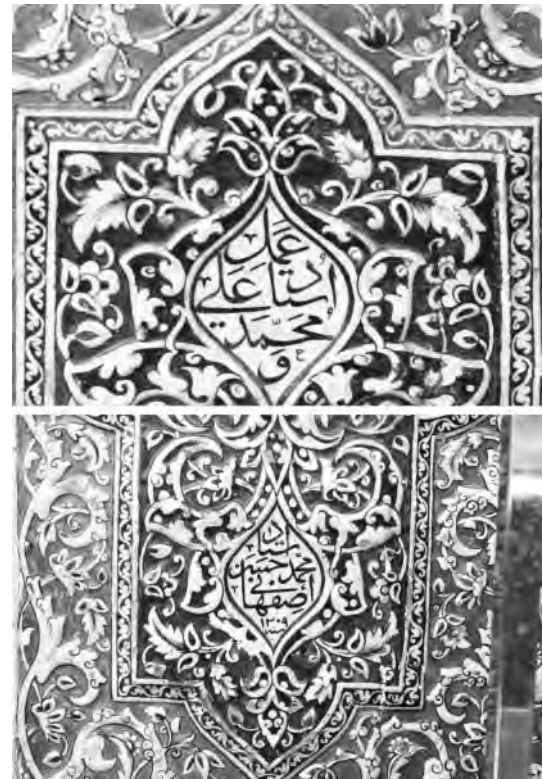
کاشی‌کاری از جمله هنرهای است که رمز و راز بسیار دارد و فراگیری آن به سادگی ممکن نیست؛ چرا که برای کسب مهارت در کاشی‌پزی و کاشی‌کاری، باید انواع خاک‌ها و سنگ‌ها و اکسیدها و روش کار و مراحل پختن کاشی را به خوبی شناخت؛ و اینها همه مستلزم شاگردی در مدتی دراز است.

در کارگاه‌های سنتی، همه مراحل کار، از تهیه مواد اولیه تا مرحله پخت، زیر نظر استادکاری برجسته و هنرمندی ماهر انجام می‌گرفت. استاد بایست به همه اسرار کار واقف می‌بود. با توسعه صنعتی جامعه ایران، این نظام سنتی به کلی دگرگون و رفته‌رفته برچیده و منسوخ شد و جای آن را کارخانه‌های بزرگ تولید انبوه کاشی گرفت. آثار کاشی‌کاری به‌جامانده از دوره قاجاریه در تهران نشان می‌دهد که در آن زمان، کاشی‌کاران متعددی فعالیت می‌کرده‌اند و کاشی‌کاری حرفه‌ای پررونق بوده است. در آن روزگار، کاشی‌پزان کارگاه‌های شان را، اگر بزرگ بود، «کارخانه» می‌خواندند و در رقبه‌های شان نیز کارخانه‌شان را نام می‌بردند؛ مانند «کارخانه کاشی‌پزی علی محمد اصفهانی»، «کارخانه صفرعلی»، «کارخانه خاک‌نگار مقدم»، «کارخانه افسری». کیفیت کار در این کارخانه‌ها مطلوب بود و ساخته‌های شان جزو بهترین کاشی‌های ایران به شمار می‌رود. متأسفانه در تهران اثری از این کارخانه‌ها نمانده است و فرزندان و شاگردان کارگران آنها نیز یا درگذشته‌اند، یا این کار را رها کرده و پیشه‌ای دیگر برگزیده‌اند.

تنها خاندانی در تهران که از اواخر دوره قاجاریه کاشی‌کاری را خانوادگی ادامه داده است، خاندان خاک‌نگار مقدم است. سه تن از اعضای این خانواده — سعید و فریبرز و محمد خاک‌نگار مقدم — همچنان به این حرفه مشغول‌اند. البته ایشان به سبک و سیاق قدیم کار

کاشی‌پزی و کاشی‌کاری از حرفه‌ها و هنرهای اصیل و کهن ایران است. در گذشته آموزش این حرفه به شیوه استاد و شاگردی بود و همه مراحل یادگیری، در محضر استاد و در کارگاه انجام می‌پذیرفت. به همین سبب ضرورتی هم برای مکتوب کردن رمز و راز این حرفه در میان نبود؛ اما اکنون آن نظام آموزش منسوخ شده و از پدیدآوردگان آن همه آثار کاشی‌کاری هم جز اندک نمونه‌هایی بر دیوارهای قدیمی، کمتر نام‌نشان به‌جا مانده است. بخش نخست این سلسله مقاله‌ها به استاد علی محمد اصفهانی اختصاص داشت. اینک، در بخش دوم، به یکی از خانواده‌های کاشی‌کار می‌پردازیم.

بر اساس چند سند بازمانده از اواخر دوره قاجاریه درباره کاشی‌پزان، و همچنین اخبار شفاهی و بررسی آثار کاشی‌کاری، خاندان خاک‌نگار مقدم از خاندان‌های سرشناس کاشی‌کار تهران است و اعضای این خانواده تنها بازماندگان حرفه کاشی‌پزی و کاشی‌کاری در تهران از اواخر دوره قاجاریه تا کنون‌اند. اهمیت ایشان در آن است که در طی هفتاد سال در تهران مانع از ایجاد گسست در سنت کاشی‌کاری شده‌اند و همچنان پیشه‌نیاکان خود را دنبال می‌کنند.

ت ۱. (چپ) حاج حسین
کاشی‌پز (خاک‌نگار
مقدم)، کاشی‌کاری
سردر باغ ملی، ۱۳۴۰ ق

ت ۲. (راست) رقم
استاد علی محمد و استاد
محمدحسن اصفهانی
با تاریخ ۱۳۰۹ ق
روی قطعه کاشی
نقش برجسته ایوان
ورودی حرم حضرت
عبدالعظیم (ع) در
شهر ری

از مدل‌های زنده استفاده می‌کرد. استاد حاج حسین تا سال ۱۳۲۰ ش فعال بود و پس از آن فرزندان او را ادامه داده‌اند.

از استادان حاج حسین اطلاع دقیقی در دست نیست و در اندک منابع مکتوب تاریخی نیز نامی از هنرمندان کاشی‌ساز معاصر او نیامده است. تنها اسنادی که باقی مانده اندکی دست‌نوشته درباره کاشی‌پزی است که مهر و رقم چند تن از استادان کاشی‌کار آن دوره را در ذیل آنها می‌توان دید. با توجه به اینکه پشت یکی از این اسناد را علی محمد و روی آن را استاد محمدحسن کاشی‌پز، از هنرمندان سرشناس دوره قاجاریه، مهر و امضا کرده‌اند، به ظن قریب به یقین، حاج حسین از محضر این دو استاد بهره‌مند شده است. این هنرمندان اصفهانی الاصل بودند؛ اما کارخانه کاشی‌پزی آنان در شهر ری — نزدیک دروازه شاه عبدالعظیم، کوچه کاشی‌ها — واقع بود.^۲ بهترین نمونه‌های کاشی دوره ناصرالدین‌شاه به دست ایشان ساخته شده است. در قطعه کاشی‌ای در ورودی حرم حضرت عبدالعظیم الحسینی (ع) در شهر ری، نام این دو هنرمند روی یکی از کاشی‌ها نوشته شده است. به ظن قوی، حاج حسین نقاش فنون کاشی‌پزی را نزد این استادان آموخته بود (ت ۲).

مضمون یکی از این سندها (ت ۳) فسخ قرارداد مشارکت در کار بین حاج حسین کاشی‌پز و حاجی محمدحسن کاشی‌پز است. از قرار این سند، که تاریخ آن ۱۳۳۰ ق است، نیمی از اجناس کارخانه کاشی‌پزی حاج محمدحسن به حاج محمدحسین کاشی‌پز (خاک‌نگار)

نی‌کنند؛ بلکه با استفاده از مواد و رنگ و لعاب‌های آماده صنعتی فقط به ساخت کاشی هفت‌رنگ می‌پردازند.

سلسله کاشی‌کاران در خانواده خاک‌نگار مقدم سابقه کاشی‌پزی و کاشی‌کاری در خانواده خاک‌نگار مقدم به اواخر دوره قاجاریه بازمی‌گردد و تا کنون سه نسل پیاپی از ایشان به این فن پرداخته‌اند. استاد سعید خاک‌نگار مقدم می‌گوید:

مرحوم پدر بزرگم، حاج حسین کاشی‌پز، متولد ۱۲۶۳ خورشیدی در قم بودند. ایشان چون فرزند اول خانواده بودند و در سن دوازده‌سالگی پدرشان را از دست می‌دهند، برای تأمین مخارج زندگی به تهران می‌آیند. در آن زمان، دو کاشی‌ساز معروف در تهران بودند که پدر بزرگم نزد یکی از آنها مشغول به کار می‌شود. حاج حسین در سال ۱۲۹۰ شمسی در یک کارگاه مستقل در تهران مشغول به کار می‌شوند. این کارگاه درست مقابل سردر باغ ملی قرار داشت.^۲

کاشی‌کاری و نقاشی روی کاشی‌های سردر باغ ملی تهران از آثار استاد حاج حسین کاشی‌پز است (ت ۱). گفته‌اند که استاد برای طراحی نقش سربازان و قزاقان،

ت ۳. سند متعلق به استاد سعید خاک‌نگار مقدم، اثر مهر چهار استاد برجسته کاشی‌کاری بر این سند نمایان است: «عبده، الراجی احمد ابن محمد»، «اوستاد علی اکبر کاشی‌پز»، «استاد محمدحسن کاشی‌پز»، «استاد علی محمد»

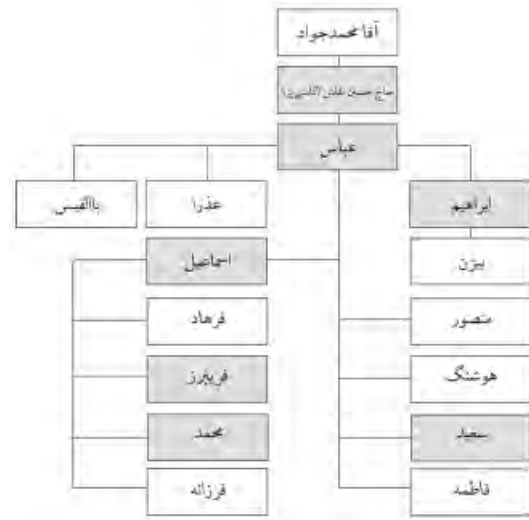

کاشی‌پز فرزند استاد محمدتقی بوده است. استاد حاج حسین کاشی‌پز بعدها، در هنگام گرفتن شناسنامه، به پیشنهاد میرزا علی اصغر حکمت، وزیر معارف و صنایع مستظرفه، نام خاک‌نگار مقدم را برای خود برگزید. از استاد دو فرزند دختر و دو فرزند پسر، به نام ابراهیم و عباس، به یادگار مانده که هر دو به کاشی‌سازی و ساخت ظروف چینی مشغول‌اند و با همکاری ایشان «در سال ۱۳۲۲[ش] کارخانه چینی‌سازی را در تهران افتتاح کردند که تا سال‌ها حدود سی درصد مصرف ظروف چینی داخل کشور را تأمین می‌کرد». ^۴ گفتنی است که اولین کارخانه چینی‌سازی را امین‌الضرب در دوره قاجاریه تأسیس کرد. اعتمادالسلطنه در این باره چنین آورده است:

معمدالسلطان، حاج محمدحسن تاجر امین‌الضرب مشهور به کنپانی، از فرط حمیتی که در ترویج صنایع دارد، کارخانه [ای] با نهایت اهمیت در دارالخلافه طهران دایر ساخته است. از خاک قریه علی‌آباد، که به پرتو توجهات جناب مستطاب اجل اعظم میرزا علی اصغرخان امین‌السلطان ثانی سمت مینوشانی یافته، در این کارخانه ظروف و اوانی بر ساخت و ریخت چینی‌های خارجه ایران می‌سازند.^۵

فرزندان عباس، به نام اسماعیل و منصور و سعید، حرفه پدر را ادامه داده‌اند؛ و از فرزندان مرحوم اسماعیل، فریبرز و محمد همچنان این پیشه دیرینه را پاس می‌دارند و میراث ارزشمند خاندانشان را حفظ می‌کنند.

محل اولین کارخانه کاشی‌پزی حاج حسین روبه‌روی سردر باغ ملی، بن‌بست اطلاعات، نبش چهارراه گذر تقی‌خان، داخل کاروان‌سرا بود، که بعدها دبستان نویناد حکیم نظامی جای آن را گرفت و امروز فروشگاه فرهنگیان است. پسران استاد، عباس و ابراهیم، این کارخانه را برای توسعه بیشتر به میدان گمرک منتقل کردند. در این کارخانه، بیشتر کارها را نیروی انسانی انجام می‌داد و حدود چهل تا پنجاه کارگر و استادکار در آن کار می‌کردند (ت ۴). استفاده از بعضی دستگاه‌ها و تجهیزات محدود صنعتی، مانند آسیاب برقی یا مخلوط‌کن مواد اولیه چینی و سرامیک، طلیعه صنعتی شدن این‌گونه کارخانه‌ها بود. محصولات این کارخانه بیشتر شامل انواع ظروف چینی و مقره‌های برق بود؛ اما در کنار آنها کاشی‌های سنتی نیز تولید می‌کرد.

نودار خاندان خاک‌نگار مقدم (کسانی که نامشان در جدول‌های خاکستری رنگ آمده است به حرفه کاشی‌کاری پرداخته‌اند)

فروخته شده است. اهمیت این سند در امضا و مهر استادان کاشی‌پز است که در ذیل و پشت و حاشیه این سند به چشم می‌آید. تا کنون هیچ دست‌نوشته یا مهر دیگری از این استادان پیدا نشده است. این مهرها را می‌توان راه‌گشای تحقیقات آینده برای شناخت دقیق‌تر این هنرمندان دانست. طبق مندرجات این سند، حاج حسین نقاش فرزند اقا محمدجواد بوده و کربلایی محمدحسن

ت ۴. (راست) کارخانه
خاک‌نگار مقدم، میدان
گمرگ، ۱۳۲۶ش.
کارگران با پتک‌های
آهنی به خرد کردن
سنگ چخماق — ماده
اولیه لعاب و کاشی —
مشغول‌اند. محفظه‌ها
برای ایمنی و پیش‌گیری
از پرتاب خرده‌سنگ
است.

ت ۵. (چپ) کاشی‌کاری
ایوان داخلی مسجد
اردبیلی‌ها، محله
درخونگاه، بازار تهران،
۱۳۳۲ش

کوبیدن سنگ های مواد اولیه

- بجارت فعلی)، میدان توپ‌خانه، ۱۳۲۸ش
- زیر پنجره‌های ساختمان دژبان مرکز، خیابان سرهنگ
سختی، محدوده میدان مشق، ۱۳۰۰ش
- کاشی‌کاری ایوان مجلس شورای ملی، دهه ۱۳۱۰ش
- کاشی‌کاری سردر کاخ مرمر (سردر سنگی)، ۱۳۰۷ش
(در این بنا، علاوه بر خاک‌نگار مقدم، هنرمندان دیگری
چون استاد حسین لرزاده، حسین کاشی‌تراش، و ابراهیم
کاظم‌پور نیز کار کرده‌اند.)
- کاشی‌کاری برج آب بانک ملی مرکزی، خیابان
فردوسی، ۱۳۱۴ش
- کاشی‌کاری رواق حرم حضرت عبدالعظیم حسنی (ع)،
شهر ری، ۱۳۲۲ش
- کاشی‌کاری امام‌زاده عبدالله، شهر ری، ۱۳۳۷ش
- کاشی‌کاری داخل آرامگاه سعدی، شیراز، ۱۳۳۰ش
- بخشی از کاشی‌کاری خوابگاه کاخ گلستان، میدان
۱۵ خرداد، ۱۳۳۹ش
- کاشی‌کاری باشگاه جعفری، خیابان شمالی پارک شهر،
۱۳۳۵ش
- کاشی‌کاری سردر انجمن کتب مقدسه (کلیسای انجیلی
پطروس)، خیابان سی تیر، ۱۳۴۲ش
- کاشی‌کاری نمای بیرونی مسجد سجاد، نیش خیابان‌های
جمهوری و ابوریحان، ۱۳۳۳ش
- کاشی‌کاری قسمت‌های مختلف دبیرستان البرز از

زمان دکتر جردن تا دوره دکتر مجتهدی، خیابان انقلاب،
چهارراه کالج
— کاشی‌کاری مسجد نور، خیابان ناصرخسرو، ۱۳۳۱ش
— کاشی‌کاری مسجد اردبیلی‌ها، محله درخونگاه، بازار،
۱۳۳۲ش (ت ۵)

شیوه‌ها و روش‌های کار

نقوش آثار کاشی‌کاری بازمانده از هنرمندان این خانواده
بیشتر برگرفته از نقش‌ونگارهای رایج در ایران دوره
صفویه؛ یعنی همان نقش‌های گیاهی اسلیمی و ختایی
است. نشانه و ویژگی کاشی‌کاری دوره قاجاریه در آثار
ایشان، مانند استفاده از رنگ‌های زرد و طیف رنگ
سرخ، محدود است. البته کارهای اولیه استاد حاج حسین
کاشی‌باز، مانند نقش‌های سردر باغ ملی، شبیه کاشی‌های
دوره قاجاریه است؛ اما با توجه به اینکه احتمالاً حاج
حسین از شاگردان استاد علی محمد و محمدحسن اصفهانی
بوده است و این دو استاد کاملاً به شیوه هنر اصفهان
در دوره صفوی کار می‌کردند، در شیوه آثار خاندان
خاک‌نگار گرایش به این‌گونه نقوش هویداست. اعضای
این خاندان در ترسیم گل‌های ختایی شیوه‌ای خاص خود

تهیه مواد اولیه، از ساخت بدنه‌ها تا ساخت لعاب‌های الوان، را دستی انجام می‌دادند. با توسعه کارگاه،

در سال ۱۳۰۹ [ش]، موفق به ساخت کاشی فشاری گردیدند؛ و در سال ۱۳۲۲ [ش] کارخانه چینی‌سازی را در تهران افتتاح کردند، که تا سال‌ها حدود سی درصد مصرف ظروف چینی داخل کشور را تأمین می‌کرد.^۶

در این کارخانه، که نزدیک میدان گمرک بود، حدود چهل تا پنجاه کارگر و استادکار ماهر مشغول کار بودند. ابزارها و ماشین‌آلات اولیه آماده‌سازی مواد و لعاب‌ها، مانند آسیاهای برقی و پرس‌های دستی، نخستین بار در این کارخانه به کار رفت؛ اما همچنان بیش از هشتاد درصد کار را با دست انجام می‌دادند (ت ۷).

ویژگی‌ها و رقم‌ها

آثار به‌جامانده از این خاندان را می‌توان به دو دسته کلی تقسیم کرد. دسته اول، کاشی‌های تصویری با نقش‌های باستانی ایران، صحنه‌های رزم، و نقوش سربازان و درباریان به همراه نقوش طبیعی گل و گیاه؛ مانند کاشی‌های سردر باغ ملی از طرف داخل و خارج، نقش شیروخورشید در بخش بالایی سردر ورودی بانک شاهی (تجارت فعلی)، نقوش باستانی سردر مدرسه فیروز بهرام، یا بنایی در خیابان لاله‌زار نو (ت ۱ و ۸).

این آثار متأثر از کاشی‌کاری دوره قاجاریه است و می‌توان گفت استاد حاج حسین کاشی‌باز در زمره آخرین هنرمندانی است که کاشی‌کاری‌هایش رنگ و بویی از هنر قاجاریه دارد و پس از او، کاشی‌کاری به شیوه دوره قاجاریه منسوخ شد. استاد حاج حسین، همچون دیگر هنرمندان کاشی‌باز دوره قاجاریه، کارهایش را خود طراحی می‌کرد و مواد اولیه و لعاب‌ها و بدنه کاشی‌ها

داشته‌اند؛ مثلاً گل‌های شاه‌عباسی را بسیار پرکار و شبیه نقوش فرش‌های کرمان طراحی کرده‌اند. در بعضی از کارهای ایشان، نقش گل‌بوته‌های طبیعی — اصطلاحاً «فرنگی» — دیده می‌شود.

کاشی‌کاران خاندان خاک‌نگار همه مراحل تولید را، از تهیه مواد اولیه تا طراحی و پخت کاشی، در کارخانه انجام می‌دادند. مواد و مصالح را از معادن اطراف تهران، مانند معدن سنگ چینی علی‌آباد قم و معدن خاک رس در جاده ساوه، و سایر مواد را از نظنز و کاشان و شهرهای دیگر ایران تهیه می‌کردند. بر اساس سندی دست‌نوشته، بعضی از اجناس و مواد موجود در کارخانه عبارت بود از: ختایی خام، نظامی کوچک و بزرگ، خشت خام کوچک، انواع رنگ‌ها، مغن^(۱) ساییده و نساییده، کتیرا، قلع یک‌چارک، رنگ زیررنگی، جوهر قلیا، قالب گچی، الاغ و کالسکه، توفال مس، سنگ، اکوب (ت ۶). در کارگاه رویه‌روی سردر باغ ملی، همه مراحل

ت ۶. (راست) «صورت موجودی اجناس در کارخانه که باید فی‌مابین حاجی حسین و استاد محمدحسن تقسیم شود»

ت ۷. (چپ) نقاشی روی ظروف چینی با قلم‌مو. کارخانه خاک‌نگار مقدم در میدان گمرک

ت ۸. (پایین) کاشی‌کاری سردر مغازه‌ای در خیابان لاله‌زار نو

(۱) ماده‌ای سیاه‌رنگ، ساخته از اکسید منگنز، برای قلم‌گیری در کاشی هفت‌رنگ

ت ۹. (راست) نمونه
رقم استاد حاج حسین
کاشی‌پز در سردر
ورودی باغ ملی و
سردر ورودی مسجد
مجدالدوله، خیابان امام
خمینی تهران

ت ۱۰. (چپ) نمونه رقم
خاندان خاک‌نگار مقدم

کاشی‌پزی و کاشی‌کاری تهران است که اعضایش از اواخر دوره قاجاریه تا کنون همچنان به این حرفه مشغول‌اند. اهمیت کار ایشان از آن روست که حلقه اتصال کاشی‌کاری اصیل دوره قاجاریه تا آغاز انقلاب اسلامی بوده‌اند و با آثاری که در تهران از خود به جا گذاشته‌اند و تقریباً سرتاسر این شهر را در بر می‌گرفته است، از گسست این پیوند جلوگیری کرده‌اند. بر این اساس، بررسی و شناسایی آثار هنری این خاندان به شناخت کاشی‌کاری دوره پس از مشروطه تا آغاز انقلاب اسلامی یاری می‌رساند. سیر تحول آثار این خاندان، که از کاشی‌پزی و کاشی‌کاری آغاز شده و تا تأسیس کارخانه تولید انبوه سرامیک‌های دستی و صنعتی ادامه یافته است، نشان‌دهنده تغییر و تحول این‌گونه حرفه‌ها در دوره یاد شده است. به‌رغم اهمیت و تعدد کارگاه‌ها و کارخانه‌های کاشی‌پزی در تهران دوره قاجاریه، پس از آن دوره کاشی‌کاری در تهران، هم به لحاظ کیفی و هم به لحاظ کمی، سیری نزولی داشته است. با بررسی آثار بازمانده از خاندان خاک‌نگار مقدم در تهران، می‌توان به تأثیر منفی مواد و مصالح صنعتی بر روند کاشی‌کاری در این دوره پی برد و چنین نتیجه گرفت که با استفاده از مواد اولیه مرغوب و آمیختن روش‌ها و فنون سنتی کهن با امکانات جدید، می‌توان کاشی‌های بهتر و آثار هنری ارزشمندتری ساخت. □

را به شیوه دستی و سنتی می‌ساخت. آثار کاشی‌کاری او معمولاً ابعادی بزرگ داشت؛ از این رو بیشتر آثارش فاقد ساخت و پرداخت ظریف است. آثار او را با رقم «عمل حاجی حسین کاشی‌ساز» یا «عمل حاجی حسین کاشی‌چی»، که در ذیل یا کنار آثارش می‌نگاشت، می‌توان بازشناخت (ت ۹). پس از حاج حسین، فرزندانش همه آثارشان را با عبارت «ساخت کارخانه خاک‌نگار مقدم» رقم زده‌اند. از امتیازهای آثار کاشی‌کاری این خاندان، همین داشتن رقم همراه با تاریخ غالباً شمسی در کنار کاشی‌هاست (ت ۱۰).

در زمینه طراحی، بعد از حاج حسین کاشی‌مصور ساخته نشد و طرح‌ها و نقوش سنتی، یعنی ختایی و اسلیمی، به کار رفت. البته طرح‌های اسلیمی و ختایی در آثار این خاندان متضمن ردی از هنر گل‌ومرغ‌سازی و گونه‌ای طبیعت‌پردازی است. در مجموع به سبب نزدیکی طرح‌ها و نقش‌ها و شیوه به کارگیری رنگ‌ها، تشخیص آثار عباس، ابراهیم، و دیگر اعضای این خاندان از یکدیگر دشوار است.

نتیجه

خاندان خاک‌نگار مقدم از معدود خاندان‌های هنرمند

کتاب‌نامه

اسناد خطی مربوط به کاشی‌سازی، مجموعه خصوصی سعید خاک‌نگار مقدم.

اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. *المآثر والآثار*. تهران: چاپ سنگی، ۱۳۰۶.

خاک‌نگار مقدم، سعید. *خاک‌نگار مقدم سازنده کاشی‌های هفت‌رنگ*. کاتالوگ نمایشگاه. تهران: ۱۳۸۴.

Scarce, Jennifer. "Ali Mohammad Isfahani, Tile-maker of Tehran". in: *Oriental Art* (New Series), vol. 22, n. 3, London (1976).

پی‌نوشت‌ها:

۱. عضو هیئت علمی فرهنگستان هنر و دانشجوی دوره دکتری پژوهش هنر دانشگاه شاهد

makinejadm@gmail.com

۲. مصاحبه نویسنده با سعید خاک‌نگار مقدم، کارگاه کاشی‌کاری هفت‌رنگ، تهران، خیابان شریعتی، ۱۳۸۷/۶/۱۲.

3. Jennifer Scarce, "Ali Mohammad Isfahani, Tile-maker of Tehran", 278.

۴. سعید خاک‌نگار مقدم، *خاک‌نگار مقدم سازنده کاشی‌های هفت‌رنگ*، ۴.

۵. اعتمادالسلطنه، *المآثر والآثار*، ۱۰۲.

۶. سعید خاک‌نگار مقدم، *خاک‌نگار مقدم سازنده کاشی‌های هفت‌رنگ*، ۴.

